

Potencjał literaturoznawczy i kulturoznawczy tekstów patrystycznych i teologicznych. Wybrane przykłady

The Literary and Cultural Potential of Patristic and Theological Texts. Selected Examples

Beata Maria Gaj¹

Abstract: The article discusses the issue of literary and cultural reflection on patristic and theological texts. The outline of possible analysis of texts related to the history of doctrine and the dissemination of Christianity using methods other than those developed in patristics and theology shows ways to enrich both the spectrum of interpretation of texts originating from Christian antiquity or its reception, as well as the possibilities of disseminating knowledge about them. For exemplification, texts by three authors of Christian antiquity were selected: Damasus I, Firmicus Maternus, Filaster of Brescia, and native reception texts from Poland (Walenty of Warta, Andreas Stredonius), referring both to the achievements of ancient literature, Christian apologetics, and to the literary tendencies of the era (16th and 17th centuries).

Keywords: Damasus I; Firmicus Maternus; Philastrius of Brescia; Walenty of Warta; Andreas Stredonius; genology; generative anthropology; rhetoric

Potencjał inny niż doktrynalno-teologiczny tekstów powstałych w antyku chrześcijańskim wydaje się oczywisty, ale najczęściej de- skrypcje, także naukowe, takich tekstów utrzymują pewien dystans do odmiennej metodologii niż wypracowane przez wieki metody. Oczywiście współczesna patrologia dostrzega inne dyscypliny badawcze, ale w jej metodologii przeważają dyscypliny *stricte* teologiczne². Co ciekawe, do II Soboru Watykańskiego niejako oczywista dla badań antyku chrześcijańskiego była terminologia historyczna i filozoficzna w aspekcie chronologicznym (choć warto zaznaczyć, że nie ściśle literaturoznawcza), w badaniach posoborowych natomiast patrologia jest

¹ Dr hab. Beata Maria Gaj prof. UKSW, Katedra Literatury Greckiej i Łacińskiej, Wydział Nauk Humanistycznych, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa, Polska; e-mail: b.gaj@uksw.edu.pl; ORCID: 0000-0001-9165-2124.

² B. Częsz, *Metodologia patrologii – patrystyki*, „Studia Nauk Teologicznych PAN” 2 (2020) s. 63-70.

postrzegana jako dziedzina teologii, związana ściśle z dogmatyką, stosująca przede wszystkim kryteria teologiczne i dogmatyczne. Postulat³, by odciąć się od innych badań, w tym od literatury wraz z jej nowo wypracowanymi metodami i ukazywać tylko rozwój myśli teologicznej, może przyczynić się do izolacji patrologii-patrystyki oraz zmniejszyć już i tak niewielki zakres oddziaływania popularnonaukowego i społecznego. Niniejszy artykuł stawia sobie za cel ukazanie zwiększonego obecnie potencjału badań literaturoznawczych i kulturoznawczych prowadzonych równolegle, a nawet w korelacji z patrystycznymi. Dla zobrazowania zagadnienia wybrano kilka zróżnicowanych przykładów, zarówno antycznych, jak i nowołacińskich, by pokazać różne możliwości wykorzystania metod niepatrystycznych w badaniach nad tekstami analizowanymi dotąd przede wszystkim z punktu widzenia patrystyki i teologii. Wzmiankowany wyżej poszerzony potencjał badawczy literaturoznawstwa to przede wszystkim sięganie po nowe i nieoczywiste formy interpretacji⁴, różnorodność badań komparatystycznych⁵, wykorzystanie najnowszych ustaleń z zakresu narratologii, zwłaszcza w odniesieniu do literatury starożytnej⁶ oraz genologii⁷, interpretującej gatunki literackie już nie tylko w kontekście kultury europejskiej, ale także dorobku innych cywilizacji⁸. Artykuł nie rości sobie prawa do podania gotowych wzorców badawczych w korelacji między patrystyką

³ Postulat m.in. Bogdana Czesza. Zob. Czesz, *Metodologia patrologii – patrystyki*, s. 63-70. B. Czesz uważa za niebezpieczne lub niestosowane dla patrologii utożsamianie jej ze starożytną literaturą chrześcijańską czy historią starożytną i historią Kościoła, nie odnosi się natomiast wcale do dyscyplin kulturoznawczych ani do metodologii literaturoznawczej, trudno zatem uznać zasadność takiej decyzji. Ponadto warto pamiętać, że każde „odcięcie” się fragmentu nawet najszlachetniejszej nauki prowadzi do jej izolacji i wykoślawienia.

⁴ Por. H. Markiewicz – T. Walas, *Sztuka interpretacji w ostatnim półwieczu*, t. 3, Kraków 2011.

⁵ Por. *Komparatystyka dzisiaj*, t. 1: *Problemy teoretyczne*; t. 2: *Interpretacje*, red. E. Szczęśna – E. Kasperski, Warszawa 2010-2011.

⁶ Por. m.in. obfite „further reading” na temat metod narratologii stosowanych w badaniu tekstów antycznych w: S.M. Braund, *Latin Literature*, London – New York 2002.

⁷ Por. m.in. monografię litanii napisaną z użyciem nowych metod poetyki historycznej i teoretycznej: W. Sadowski, *Litania i poezja. Na materiale literatury polskiej od XI do XXI wieku*, Warszawa 2011.

⁸ X. Tian, *From the Eastern Jin to the Early Tang (317-649)*, w: *The Cambridge History of Chinese Literature*, t. 1: *To 1375*, red. Kang-i Sun Chang – S. Owen, Cambridge 2010, s. 189-285.

a innymi dyscyplinami humanistycznymi czy też szerokiego argumentowania proponowanych tez, jego celem jest ukazanie różnorodnych możliwości metodologicznych w oparciu o własne doświadczenia badawcze. Jeśli wspólnym celem różnych nauk humanistycznych jest dążenie do prawdy i jak najszerze społecznie jej ukazanie, to z całą pewnością należy wciąż podejmować nowe i różnorakie działania i nie stronić od ich.

1. Św. Damazy I i genologia

Pierwszym wybranym na użytek tego artykułu przykładem korzyści, jaki i dla teologicznie rozumianej patrologii może przynieść zgłębienie analizy literaturoznawczej, będzie spuścizna świętego papieża Damazego I (ok. 305-384). Przygotowując edycję dokonanej już w znacznym zakresie translacji tekstów źródłowych w wersji łacińsko-polskiej (na podstawie *Patrologia Latina*) przypisywanym Damazemu, literaturoznawca od razu zauważa niewykorzystany potencjał genologii, ważnej, a często zaniedbywanej dyscypliny literaturoznawczej. Damazy uznawany jest za świętego oraz propagatora łaciny w liturgii (teksty modlitwy zbiorowej i kanonu), przypisuje mu się również uporządkowanie roku liturgicznego i upowszechnienie kultu świętych. Świadectwem tych działań są *Carmina* – epigramy poświęcone świętym męczennikom, tłumaczone dotąd sporadycznie⁹ i nigdy niewydane w ramach edycji krytycznej w języku polskim. Ponadto ani *Carmina*, ani inne przypisywane Damazemu inskrypcje epigraficzne nie były dotąd należycie ocenione zgodnie z najnowszymi narzędziami literaturoznawstwa i genologii, gdyż nawet wzmiankowane wyżej opracowanie mówi o nich z jednej strony, iż „mają większe znaczenie dla archeologii chrześcijańskiej niż dla literatury”, z drugiej zaś przypisuje się im funkcję „rozpoczęcia poezji hagiograficznej”¹⁰. Żeby edycja tych tekstów pozwoliła ocenić czytelnikom rangę i artyzm utworów, konieczny jest nie tylko odpowiedni komentarz krytyczny o charakterze patrystycznym, ale ukazanie związków spuścizny Damazego z gatunkami funkcjonującymi jeszcze w epoce aleksandryjskiej i dobrze przyjętymi

⁹ Porównaj trzy utwory w tłumaczeniu Mieczysława Bednarza SJ w: *Muza łacińska. Antologia poezji wczesnochrześcijańskiej i średniowiecznej*, opr. M. Starowieyski, Wrocław 2007, s. 20-22.

¹⁰ *Muza łacińska*, s. 20-22.

w Rzymie, jak *genethliakon* czy *propemptikon*. Wciąż dość nikła nawet w humanistycznych środowiskach naukowych jest wiedza o przemianach gatunkowych w literaturze Europy, w których to przemianach chrześcijaństwo odegrało znaczącą rolę. Fakt adaptacji do kultu chrześcijańskiego niegdyś greckiego utworu urodzinowego, pisanego na okoliczność samych narodzin, a potem ich rocznicy zwanego *genethliakon*¹¹, którego łacińska wersja *carmen natale* była gatunkiem wykorzystywanym także do pogańskich obrzędów ku czci Geniusza (w przypadku mężczyzn) czy Junony (w przypadku kobiet), był pomysłem genialnym w zakresie, by się tak wyrazić, ówczesnej psychologii społecznej oraz ważnym etapem rozwoju tego gatunku w Europie i na świecie. Spośród wszystkich gatunków antycznych jedynie ten zyskał zdecydowaną, choć często w wersji uproszczonej, popularność na całym świecie, wypierając nawet gatunki rodzime o podobnym charakterze na innych kontynentach, a przyczyniły się do tego decyzje literackie kilku chrześcijan w pierwszych wiekach chrześcijaństwa. Warto zdawać sobie sprawę także podczas badań teologiczno-patrystycznych, że według najnowszych ustaleń z zakresu genologii nie zawsze jednocześnie muszą występować wszystkie cechy danego gatunku, ale – jak w biologicznej teorii genu¹² – mogą występować w różnych konfiguracjach, co jakiś czas odradzać się jednak w podobnych formach, zwłaszcza w formie wyjściowej, i że również utwory antyku chrześcijańskiego pozostają ważnym ogniwem w tym procesie.

Zebrane utwory poetyckie przypisywane Damazemu, zawarte w *Patrologia Latina* (edycja Migne'a, t. 13 *et al.*), oddane w nowej polskiej translacji¹³, warto ocenić także w kontekście rozwoju innych gatunków

¹¹ Ustalenia na podstawie badań opublikowanych w monografii: B. Gaj, *Genethliakon. Pieśń ku czci życia*, Warszawa 2018.

¹² Gaj, *Genethliakon*, s. 21.

¹³ Uzasadnieniem edycji jest fakt, iż mimo kilku cennych zagranicznych edycji krytycznych wciąż brakuje wydanych krytycznie polskich translacji tekstów Damazjańskich. Przełomową rolę w badaniach odegrało krytyczne wydanie epigramatów przygotowane przez Antonio Ferruę (*Epigrammata Damasiana*, Roma 1942), który w tym zbiorze wyróżnił 59 epigramatów autentycznych i 18 pseudodamazjańskich. To wydanie zostało uaktualnione przez Denisa Trouta (*Damasus of Rome: The Epigraphic Poetry. Introduction, Texts, Translations, and Commentary*, ed. D. Trout, Oxford Early Christian Texts, Oxford 2015). Także inne teksty Damazego doczekały się krytycznych wydań, np. *Decretale Ad Gallos episcopos*. Wiele nowych elementów w zakresie rekonstrukcji, klasyfikacji i interpretacji tekstów Damazego podaje krytyczne ich opracowanie oraz wydanie wraz z przekładem niemieckim, jakie przygotowała Ursula Reutter

epigramatycznych. Ich pomijany potencjał literaturoznawczy wydaje się godny ponownego rozpatrzenia. Okazuje się bowiem, że imię Damazego powinno poprzedzać w historii literatury np. imiona Ambrożego i Paulina z Noli. Jeśli natomiast chodzi o teksty prozatorskie, jak listy i dokumenty (tzw. *Opera Apocrypha*), i tzw. *varia*, których autorstwo także przypisuje się Damazemu, dokumentację z czasu synodu rzymskiego (*Censura decretorum*), warto odnieść się do analizy gatunkowej diatryby¹⁴ greckiej i łacińskiej. Istotna jest tu zarówno znana z patrologii funkcja synodu w IV wieku¹⁵, jaką było już nie rozstrzygnięcie pojedynczych sporów czy problemów, ale stanowienie praw ogólnych, mających odtąd obowiązywać w Kościele. Warto zatem przyjrzeć się, jak ewoluują techniki zapisu, jakie stanowią nowoczesne pod względem gatunkowym połączenie homilii diatrybicznej z urzędniczo-prawną deskrypcją¹⁶. Oczywiście tak w analizie patrystycznej, jak i literaturoznawczej nie można pomijać czynników i metodologii historycznej: pisma Damazego, jak i sama jego osoba, wzbudzają pewne kontrowersje, ważna jest zatem kwestia autentyczności tych tekstów, jak i kontekst historyczny, w związku z którym toczą się spory¹⁷. Spuścizna Damazego budzi wielkie zainteresowanie badaczy ze względu na jej wartość historyczną, literacką i epigraficzną. Zatem szczególną wartość dla wielu dyscyplin badawczych będzie stanowić możliwość nie tylko pracy ze źródłami łacińskimi, ale i zapoznanie się z ich polskim przekładem, co może zdynamizować zainteresowanie Damazym I, analiza literaturoznawczo-genologiczna zaś może przyczynić się do poszerzenia rozumienia kontekstu teologicznego i historycznego.

(*Damasus, Bischof von Rom (366-384). Leben und Werk*, Studien und Texte zu Antike und Christentum 55, Tübingen 2009).

¹⁴ Porównaj definicje diatryby na tle opisu prozy greckiej w: H. Rahn, *Morphologie der Antiken Literatur, Eine Einführung*, Darmstadt 1969, s. 153-156 oraz 108.

¹⁵ A. Żurek, *Synody wczesnochrześcijańskie w: Synody Diecezji Tarnowskiej*, t. 7, red. A. Żurek – J. Soprych, Kraków 2017, s. 9.

¹⁶ Szerzej na ten temat w przygotowywanym wstępie do edycji pism Damazego I przewidzianej na drugą połowę 2024 roku.

¹⁷ Damazego ceni się zwłaszcza za wkład w ogłoszenie chrześcijaństwa religią państwową w 380 roku, ale krytykuje za spór z wybranym także na papieża Ursynem, którego zwolennicy Damazego zaatakowali w bazylice Santa Maria Maggiore, a w wyniku zamieszek zginęło 137 osób, sam Damazy zaś został oskarżony o morderstwo przed prefektem. Por. Ammianus Marcellinus, *Dzieje rzymskie*, t. 1, tł. I. Lewandowski, Warszawa 2002, s. 27; Reutter, *Damasus, Bischof von Rom*, s. 6.

2. Firmicus Maternus i retoryka

IV wiek nie jest „epoką specjalną” tylko dla patrologii, lecz nie przestaje zaciekawiać także badaczy literatury łacińskiej. Wcześniej co prawda uważano, że w epoce tej literatura łacińska prawie nie istniała lub akcentowano przesunięcia twórczości łacińskiej w kierunku Afryki Północnej¹⁸, jednak pogłębione badania wykazały istnienie w samej Italii tekstów o wysokim artyzmie i zastosowanym aparacie retorycznym. Jedną z postaci najciekawszych pod względem zarówno badań patrystycznych, jak i literaturoznawczych jest Firmicus Maternus¹⁹. Jedyne autor, którego zachowane dwa dzieła, pisane w odstępie dziesięciu lat, obrazujące światopogląd najpierw wykształconego poganina neoplatonika, dyplomaty i prawnika, a potem – po konwersji – chrześcijanina w oryginalny sposób przeżywającego swoją konfesję, muszą budzić ciekawość, a nawet – jak się okazuje – irytację. Robertowi Browningowi, autorowi biogramu Firmicusa w *The Cambridge History of Classical Literature*²⁰ trudno jest przyjąć, że autor wychwalanego podręcznika astrologii praktycznej, za jaki uchodzi pierwsze dzieło Firmicusa pt. *Mathesis*, jest jednocześnie autorem, „podręcznika nietolerancji”, czyli traktatu retorycznego *De errore profanarum religionum*. Badacz ów sugeruje, że być może autorem drugiego dzieła był jakiś mniej wykształcony „brat lub kuzyn” uczonego neoplatonika. Jednak już badania wrocławskich uczonych z początku XX wieku pokazują tak spójność stylistyczną obu dzieł, a zatem jedną osobę autora – Firmicusa Maternusa, jak i wysoką jakość jego prawie „cycerońskiej łaciny”²¹. Po swej konwersji na chrześcijaństwo, która nastąpiła w latach 343–350, napisał traktat, w którym ze świadomym i niebanalnym wykorzystaniem zasad retoryki przekonywał, iż

¹⁸ Por. D. Budzanowska-Weglenda, *Tykoniusz i jego reguły egzegezy biblijnej*, Warszawa 2016, s. 7-8.

¹⁹ Porównaj polskie tłumaczenie: Iulius Firmicus Maternus, *Jak nieświadomi błędą w wierze*, tł. B. Gaj, Warszawa 2014. Porównaj także wydanie, na którym oparto translację: G. Heuten, *Julius Firmicus Maternus. De errore profanarum religionum. Traduction nouvelle avec texte et commentaire*, Travaux de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université Libre de Bruxelles 8, Bruxelles 1938.

²⁰ *The Cambridge History of Classical Literature*, w: *Latin Literature*, t. 2, red. E.J. Kenney – W.V. Clausen, Cambridge – New York – New Rochelle – Melbourne – Sydney 1982, s. 770-771.

²¹ Por. *Julius Firmicus Maternus, Senator, Vom Irrtum der heidnischen Religionen, übertragen und erläutert*, ed. K. Ziegler – M. Hueber, München 1953, s. X-XV. Por. także: F. Groehl, *De syntaxi Firmiciana*, Breslau 1918.

bóstwa pogańskie są jedynie relikdami opowieści o uczynkach, czy nawet o niemoralności i przestępstwach ludzi (rozdziały II-XVII). Twierdził, że kultury, inspirowane neoplatonizmem – który wszak Firmicus wyznawał wcześniej – mają naturę demoniczną i niebezpieczną (rozdziały XVIII-XXVII), wreszcie zaapelował do cesarzy Konstancjusza i Konstansa, synów Konstantyna, nie tylko o wydanie zakazu ich sprawowania, lecz przeznaczenie bogactw świątynnych na potrzeby państwa (rozdziały XXVIII-XXIX). Z grona młodszych badaczy na pierwszoplanową rolę w dziele Firmicusa nie kwestii światopoglądowych, lecz retorycznych, zwróciła uwagę Béatrice Caseau, także w polskim wydaniu poczyniono nowe uwagi nad stylem i np. wykorzystaniem zaimków przez Firmicusa także dla celów retorycznych²². Retoryczny talent autora w zakresie kompozycji najpełniej ujawnił się w przemowie Słońca (VIII 1-3). Autor z pełną świadomością retoryczną określił ten styl przemowy jako *ethopoeiacus*, a tym samym oparł mowę na jednej z najstarszych figur retorycznych, które niejako „z pierwszej ręki”, w mowie niezależnej na swój własny temat prezentują charakter danej osoby. *Ethopoeia* nie tylko ożywia wypowiedź, lecz zawiera szczególnie nasilony aspekt perswazyjny: wszak samo Słońce rozprawia o bezzasadności własnego kultu i nawołuje do jego zaniechania. Cała przemowa jest stosunkowo długa, jeśli wziąć po uwagę rozmiary traktatu, najbardziej interesujący tak retorycznie, jak np. w badaniach nad heliolatrią, jest jednak fragment ostatni, gdzie zastosowane techniki perswazyjne umiejętnie prowadzą odbiorców, zwolenników teologii solarnej, do akceptacji chrześcijaństwa:

Zostałem stworzony przez Boga na początku dnia i to mi zupełnie wystarcza. Dlaczego pozbawiacie mnie godności tak zaszczytnej roli? Bóg stworzył mnie inaczej, nakazał być czym innym, a wy dzielcie mnie z powodu waszej żądzy, rozdzieracie dla pragnienia własnego kaprysu. Czymkolwiek jestem, pokornie przyjmuję i pragnę, abyście nie postrzegali mnie inaczej, ale tak, jak widzicie. To jest miłe Bogu, to Bóg chętnie przyjmuje, to prowadzi ludzi na drogę zbawienia, gdybyście, odrzuciwszy błędne mniemania, pokornie i szczerze zaczerpnęli Boskiej łaski²³.

²² B. Gaj, *Wprowadzenie*, w: Iulius Firmicus Maternus, *Jak nieświadomi błędzą w wierze*, tł. i opr. B. Gaj, Warszawa 2014, s. 40.

²³ Iulius Firmicus Maternus, *De errore profanarum religionum VIII 3*, tł. Gaj, *Jak nieświadomi błędzą w wierze*, s. 73.

W dziele tym kwestie dogmatyczne powiązane są z retorycznymi, gdyż to dzięki technikom perswazyjnym udaje się przekonać do chrześcijaństwa zwolenników teologii solarnej. Zatem aspekty retoryczne mają niewątpliwie duży wpływ na ustalenia w badaniach patologicznych nad antycznym chrześcijaństwem i dlatego wciąż warto przyglądać się także nowym badaniom nad retoryką²⁴.

3. Św. Filaster z Brescii i kultura antyczna

Święty Filaster, czy raczej Filastriusz, biskup Brescii również z IV wieku (330-387/388), pochodzący z Hiszpanii lub Egiptu, autor katalogu 156 herezji (28 przed Narodzeniem Chrystusa i 128 powstałych po Chrystusie), również nie stroni od ciekawych rozwiązań retorycznych. Zastosowana przez niego figura *brevitas*²⁵ stała się głównym narzędziem kompozycyjnym całego dzieła, przetłumaczonego ostatnio na język polski nawet dwukrotnie²⁶. Dla komentarza teologicznego, czy szczególnie patologicznego, ważne będzie przede wszystkim ujęcie doktrynalne i także objaśnienie pojęcia herezji²⁷, które zdaje się obejmować nie tylko poważne naruszenia doktryny, ale i „błędy o mniejszym znaczeniu lub głosy w teologicznej dyskusji niestanowiące większego

²⁴ Por. m.in. działalność wydawnictwa Polskiego Towarzystwa Retorycznego.

²⁵ B. Gaj, *Styl łacińskich traktatów Firmikusa Maternusa i Filastra z Brescii (IV w. n.e.)*, „Stylistyka” 29 (2020) s. 419.

²⁶ Z uwagi na równoległe powstające dwa polskie tłumaczenia tekstu (B. Gaj i M. Szrama), w 2021 roku zostało wydane w Wydawnictwie WAM w ramach projektu „Regionalna Inicjatywa Doskonałości” tłumaczenie ks. Mariusza Szrama: *Filastriusz z Brescii (Filastrius Brixienensis). Księga różnych herezji*. opr. M. Szrama, Kraków 2021. Translacja B. Gaj z 2018 roku natomiast została opracowana ponownie jako pierwsze wydanie Filastra w języku angielskim: B. Gaj, *Time of heresy. Hearesis – error – hallucinatio. The Book of Various Religious Opinions of Philaster of Brescia*, Opole 2022.

²⁷ Pojmowanie herezji przez Filastra bliskie jest rozumieniu tego pojęcia przez Epifaniasza z Salaminy, który ok. 10 lat wcześniej niż Filaster wydał tzw. *Apteczkę (Panarion)*. Epifanisz stosuje jednak inne konstrukcje zdaniowe, gdy wprowadza kolejne pojęcia herezji i opisuje takich zaledwie 80, podczas gdy św. Filaster – 156. Analiza dzieła Epifaniasza wskazuje, że jego teologia (podobnie jak w przypadku św. Filastra) „nie miała jedynie charakteru negatywnego i konfrontacyjnego”, M. Gilski, *Wstęp*, w: *Epifanisz z Salaminy. Panarion. Herezje 1-33. Tekst grecki i polski*, tł. M. Gilski, Kraków 2015, s. 7.

zagrożenia dla tożsamości Kościoła”²⁸. Powyższe twierdzenie można jednak także odwrócić: skoro jedna nazwa stosowana jest do błędów i wypaczeń o różnym charakterze, to zostaje jej niejako automatycznie odebrana jednolita wartość semantyczna. Może zatem nie warto polemizować pomiędzy ujęciami (literaturoznawczym lub patrystycznym), lecz przyjąć możliwość poprawności metodologii w zakresie innych badań poza patrystyką, zwłaszcza jeśli weźmiemy pod uwagę kontekst odbioru dzieła. Przeciętny czytelnik Filastra oczywiście mógł być zapoznany z zasadami inwektywy chrześcijańskiej²⁹ i każdorazowo pojęcie herezji mógł traktować pejoratywnie, ale pozostawał także we wspólnym świecie znaków kultury śródziemnomorskiej, a tam znaczenie tego słowa było także inne. Zmagania między chrześcijańską herezją a ortodoksją nie są rozstrzygnięte raz na zawsze, np. wiadomo, że pierwotne użycie pojęcia herezji miało odcień filozoficzny, zhellenizowany³⁰, nie mogło też być jednolite co do czasu i miejsca przez cały okres chrześcijańskiego antyku. Nigdy nie należy zapominać, że chodzi o bardzo zróżnicowane, ale wspólne pod względem pobieranej wówczas edukacji środowisko Śródziemnomorza i wzajemną interakcję na płaszczyźnie językowo-kulturowej³¹. Dlatego owszem, jeśli czytamy i porównujemy żywotność danego pojęcia tylko w obrębie tekstów o podobnym charakterze, czyli z zakresu patrystycznej walki o czystość ortodoksji, to skłonimy się ku tezie jednakowo surowej nazwy wobec najdrobniejszego odchylenia od doktryny. Jeśli jednak przyjmujemy, że biskup Brescii, może wcześniej jako wędrowny kapłan z Egiptu, napotykał różne znaczenia greckiej „*hairesis*” i znał także ówczesne tendencje panujące w opisie literackim, jak np. sposoby charakterystyki poglądów filozoficznych, mógł używać pojęcia herezji niejednoznacznie i sięgać po technikę dominującą np. w opisie „różnych poglądów” Diogenesa Laertiosa. Nie można tego wykluczyć, prawdopodobieństwo kulturowe sugeruje tu raczej znajomość, jeśli nawet nie dzieła, to katalogowego charakteru i stylu przyjętego przez Diogenesa Laertiosa opisującego różne poglądy filozofów: za pomocą

²⁸ M. Szram, *Wstęp*, w: Filastrusz z Brescii (Filastrus Brixianus), *Księga różnych herezji*, tł. i opr. M. Szram, Kraków 2021, s. 20.

²⁹ Szram, *Wstęp*, s. 15.

³⁰ Por. W. Myszor, *Między ortodoksją i herezją*, w: <https://teologiapolityczna.pl/ks-wincenty-myszor-miedzy-ortodoksja-i-herezja> (dostęp: 13.02.2024).

³¹ L. Pernot, *Druga sofistyka. Stan badań i nowe perspektywy*, „Theologica Wratislaviensia” 1 (2006) s. 28.

podobnych technik i fraz językowych Filaster wylicza różne herezje³². Sprawę najlepiej pozostawić dalszym badaniom, być może jeszcze jakiś inny nieznaną dziś tekst czy inskrypcja pozwoli na bardziej pewne rozstrzygnięcie, obecnie lepiej skupić się na innych aspektach, np. kulturoznawczych, które warto wykorzystać popularnonaukowo. Tekst Filastra ma bowiem do zaproponowania wiele ciekawych spostrzeżeń kulturoznawcom np. badaczom obrazowania zwierząt w literaturze. Z pewnością interesująco pod tym względem zapowiada się już sama *Prefacja*, a zwłaszcza rozbudowana metafora kuropatwy:

1. Trzeba opowiedzieć o przewrotnej szkodliwości i rozmaitych błędnych poszukiwaniach religijnych, które ujawniały się już od powstania świata i rozkwitły w środowisku Żydów, zaś rozprzestrzeniły się, odkąd przyszedł na świat nasz Pan Jezus Chrystus, wielony Zbawiciel. Należy także określić pokrótce ich liczbę oraz zrozumieć, dlaczego święty prorok³³ niezwykle słusznie przyrównał nieprzyjaciela rodzaju ludzkiego do kuropatwy. 2. Ptak ten, doświadczając bardzo często niepłodności, jak złodziej wysiadując obce jaja, troszczy się o nie jak o własne i więzi do pewnego czasu. One zaś, gdy nadchodzi etap życia ujawniający różnice, opuściwszy fałszywych opiekunów, przypominają sobie prawa natury prawdziwych rodziców i nie zwlekają już, by podążyć za nimi, bo rozpoznają ich przy użyciu własnych oczu. Z jakich powodów przedstawiono nam to podobieństwo? 3. Ponieważ odrzuciliśmy diabła z powodu jego bezbożności, choć on sądził, że trzyma świat pod swym panowaniem i władzą. A skoro ujrzelśmy i rozpoznaliśmy prawdziwego naszego rodzica Chrystusa, odrzuciwszy fałsz najbardziej kłamliwego ojca, już żaden człowiek nie zawaha się pójść w ślady prawdziwego ojca – Chrystusa, rozpoznając Go. Co dzień bowiem poznajemy, że prorocstwo świętobliwego Jeremiasza wypełnia się poprzez tę zagadkową alegorię, gdy tak mówi: „Krzyknęła kuropatwa, zebrała tych, których nie zrodziła, niemądrze gromadząc dla siebie bogactwo. W środku dnia opuścili ją i w końcu pozostanie sama, nierozumna”. 4. I tak właśnie teraz wszystkie narody porzucają śmiertonością, nieprzyjacielską idolatrię, bo już słyszą, że to Chrystus jest prawdziwym Bogiem według prawa i proroków. Spieszą, by wierzyć w Niego, czcić już zawsze na równi z Ojcem i wznosić do Niego modły na wszystkie sposoby, aby wypełniło się

³² B. Gaj, *Nietolerancja, „error” czy „hallucinatio” – nowe odczytanie łacińskie-go dyskursu religijnego z IV w.*, RH 66/3 (2018) s. 65-78.

³³ W innych kodeksach: „Jeremiasz”. Por. Jr 17,11.

proroctwo: „Wszystkie krańce kręgu ziem przypomną sobie i powrócą do Chrystusa Pana”³⁴.

Metodologia kulturoznawcza, owszem, odnotuje nawiązanie do biblijnego cytatu z Jeremiasza, podobnie jak badania patrologiczne³⁵, lecz nie będzie rozważać go dalej w kontekście teologicznym. Dla kulturoznawcy ważny będzie kontekst tej metafory: w IV wieku jest on bardzo ciekawy dla badań nad kulturą tej epoki i innych tekstów antycznych dotyczących zwierząt³⁶ (warto tu przywołać przede wszystkim refleksje św. Ambrożego nad kuropatwą)³⁷, ale zainteresowanie wzbudzi także recepcja tej metafory (lub jej brak) w późniejszej kulturze popularnej – kuropatwy widuje się przecież np. w polskich stajenkach bożonarodzeniowych w kontekstach wcale niepejoratywnych.

4. Walenty z Warty i antropologia generatywna

Powyżej wspomniano o recepcji kultury antycznej. W takim kontekście można rozpatrywać teksty napisane w średniowiecznej, renesansowej, barokowej, a nawet oświeceniowej Europie, w tym w Polsce, w języku łacińskim lub (rzadziej) greckim. Walenty z Warty, szósty z kolei przeor Jasnej Góry, sprawujący swój urząd przez dalsze dwie kadencje – według niedatowanej adnotacji na rękopisie jego kazań doskonale wykorzystywał

³⁴ Filastrius Brixienis, *Diversarum hereseon liber. Praefatio* (tł. własne z 2018 roku).

³⁵ Por. Filastriusz z Brescii (Filastrius Brixienis), *Księga różnych herezji*, tł. i opr. M. Szram, Kraków 2021, s. 62, przyp. 1 oraz przywołany tamże: R. Flower, *Rhetoric and Religious Identity in Late Antiquity*, Oxford 2020, s. 190-191.

³⁶ Por. np. *Physiologos* – anonimowy utwór grecki z 2 wieku przed Chrystusem, znany ze średniowiecznych wersji łacińskich. Zob. *Fizjolog*, tł. K. Jażdżewska, Warszawa 2003.

³⁷ Behawioryzm kuropatwy stał się podstawą narracji *Listu 40* św. Ambrożego, który skierował on do przyjaciela Sabinusa z Piacenzy. Kuropatwa ma być fałszywa, nieczysta i złodziejska, jest metaforą zła, co potwierdza jej grecka nazwa – πέρδιξ kojarzona z łacińskim czasownikiem *perdere* oznaczającym ‘przegrana’ i ‘utratę’. Por. K. Il-ski – A. Kotłowska, *Nieetyczna kuropatwa. O niektórych źródłach Listu 40. Ambrożego z Mediolanu*, „Symbolae Philologorum Posnaniensium Graecae et Latinae” 33/1 (2023) s. 129-137.

zasady retoryki w kompozycji homilii³⁸. Tematykę kazań przedstawia sam autor w poprzedzającym tekście wykazie:

Thesauraria sermonum in hoc opusculo: Primum de templorum honore. Secundum de Beatissimae virginis Mariae excellentia. Tertium de innocentia innocua. Quartum de oratione. Quintum de votis et peregrinis. Sextum de imaginibus. Septimum de poenitentia. Octavum de morte³⁹.

Kazania pisane są prostą łaciną, ich metaforyka i poszczególne zdania niezbyt rozbudowane, parafraza oszczędna, nienadużywana. Występuje oczywiście właściwe dla prozy homiletycznej⁴⁰ słownictwo specjalne, duszpasterskie i teologiczne: nazwy postaci i wyobrażeń, obrzędów, święt, sprzętów kościelnych, nazwy czynności i święt, na przykład: *resurrectio, ad coelos ascensus*. Wśród wielu różnych aspektów współczesny antropolog języka, tzw. antropolog generatywny, zwróciłby jednak uwagę na użycie poszczególnych słów, wyróżnianie czasowników, częstą ich substancywizację, jak i na stosowanie zaimków pytajnych splecionych z sobą nawet graficznie⁴¹ w pewną sieć zależności. Tymczasem substancywne formy czasownikowe uznawane są w antropologii generatywnej za podstawy dla całej pozostałej gramatyki⁴², za pewną formę czystą i pierwotną. Wyważone formy gramatyczne stosowane w tych kazaniach, wygłaszanych jednak do słuchaczy mających jakieś podstawy znajomości języka łacińskiego, mogą posłużyć do charakterystyki odbiorców, do badań nad przemianami w języku łacińskim w Europie i Polsce. Spojrzenie inne niż dotąd – punkt widzenia nowych ustaleń antropologii – nie stanowi zagrożenia dla innych metodologii, lecz może przynieść wnioski odświeżające, przydatne także innym dyscyplinom, w tym w badaniach nad teologiczną jakością tego kaznodziejstwa. Antropologia generatywna, wciąż mało znana w Polsce, nie była jeszcze konfrontowana z tekstami teologicznymi i patrologicznymi, za wcześniej zatem na

³⁸ Walenty z Warty, *Promptuaria pauperis concionatoris in laudem et gloriam omnipotentis Dei Pro utilitate peregrinorum in Clarum montem frater Valentinus War-tensis* (Rękopis w kločku I 9, Archiwum Jasnej Góry).

³⁹ Walenty z Warty, *Promptuaria pauperis concionatoris*.

⁴⁰ I. Szlesiński, *Charakterystyka językowo-stylistyczna prozy kaznodziejskiej XVII wieku*, Łódź 1978, s. 153.

⁴¹ B. Gaj, *Tradycje retoryczne na dawnym Śląsku (XVI-XVIII wiek)*, Katowice – Opole, s. 89.

⁴² E. Gans, *The Origin of Language*, Berkeley 1981, s. 169-196 (rozdz. V).

konkretne wnioski, choć pierwsze próby stosowania tej metodologii już poczyniono⁴³.

5. Andreas Stredonius i literackie aspekty emblematyki

Podobnie nie da się sprawnie teologicznie i literacko analizować tekstów np. poświęconych sylwetkom duchownych w XVII wieku, jeśli nie uwzględnimy dorobku ówczesnej emblematyki, swoistej *artis emblematici*. Kościół katolicki także rozciągał mecenat nad twórczością literacką – panowała swoista moda na kompozycje laudacyjne dostojników i protektorów w celu ich upamiętnienia. Często jednak utwory laudacyjne były połączone z obrazem, przykładów tylko z terenu Europy znaleźć można wiele, np. niemiecki jezuita i poeta Jakub Masen (1606-1681) przygotował w połowie XVII wieku dla nuncjusza apostolskiego Fabiusza Chigiego, późniejszego papieża Aleksandra VII, takie właśnie dzieło, budzące zainteresowanie współczesnych, w tym polskich badaczy⁴⁴. W podobny sposób Andreas Stredonius wychwalał biskupów wrocławskich w zespolonej biografii pt. *Fama Posthuma Virtutis et Honoris Episcoporum Vratislaviensium*⁴⁵, podjętej z inicjatywy wrocławskiego kolegium jezuickiego z okazji nominacji Sebastiana Rostocka⁴⁶ na ordynariusza wrocławskiego (1665-1671). Dzieło uwzględnia wielorakie sposoby

⁴³ *Generative Anthropology and Transdisciplinary Inquiry: Religion, Science, Language & Culture*, red. B. Gaj – M. Złocka-Dąbrowska, Warszawa 2018.

⁴⁴ J. Nowaszczuk, *Przyczynę do dziejów obrazowania – Iubilaeus symbolicus dla nuncjusza Fabiusza Chigiego*, RH 71/3 (2023) s. 139-156.

⁴⁵ A. Stredonius, *Fama Posthuma Virtutis et Honoris Episcoporum Vratislaviensium, Virtuti et Honori Reverendissimi ac Celsissimi Principis Domini, Domini Sebastiani Dei et S. Sedis Apostolicae gratia Episcopi Vratislaviensis, Sacrae caesareae Regiaeque Hungariae ac Bohemiae Majestatis Consilarii, & Supremi in utraque Silesia Capitaneatus Administratoris, cum Solemni ritu in Silesiae Antistitem consecraretur; Oblata A Caesareo Regioque Collegio Vratislaviensi Societatis Jesu*, Vratislaviae 1665.

⁴⁶ Sebastian Rostock, prałat z ubogiej śląskiej rzemieślniczej rodziny z Grodkowa, został wybrany biskupem wrocławskim na posiedzeniu kapituły katedralnej 21 IV 1664 roku. Papież Aleksander VIII potwierdził przeprowadzoną elekcję pół roku później, 12 I 1665, ale uroczysta intronizacja nowego biskupa odbyła się dopiero w kwietniu tego roku, co wyjaśnia datę wydania dzieła Stredoniusa. Por. J. Mandziuk, *Historia Kościoła katolickiego na Śląsku; czasy reformacji protestanckiej, reformy katolickiej i kontrreformacji 1520-1742*, t. 2, Warszawa 1995, s. 123-125. Por. informacja za: Gaj, *Tradycje retoryczne*, s. 139.

charakterystyki, wskazuje na pracę zbiorową. Sylwetki poprzedników biskupa służą jako tło opisaną postaci nowego dostojnika. Autor nazywa także jedną z technik *ad fastigium*, czyli „schodzenia” od szczytowych osiągnięć biskupstwa po mniejsze, a jednocześnie opis *per gradus*, czyli stopniowego dochodzenia poprzez charakterystykę poprzedników do szlachetnej sylwetki biskupa Sebastiana. Użycie obu technik przypomina różne perspektywy malarskie, uzasadnienie literackie zaś mówi o sławie poprzedników biskupa, która powraca (*revenire*) w nowej postaci i ma szansę rozbłysnąć z nową siłą o wiele bardziej (*tanto magis clarescere*). Chodzi o biskupa pochodzącego z ubogiej rodziny, zatem już samo zestawienie go z wysoko urodzonymi poprzednikami było wyrazem uznania. Herb biskupi pełnił istotną rolę w owym czasie, przede wszystkim identyfikował hierarchę, bo nawiązywał zazwyczaj do jego herbu rodzinnego. Tutaj mamy zaś do czynienia z człowiekiem, dla którego trzeba było stworzyć nowy stemmat episkopalny oraz zastąpić czym innym gloryfikowanie symboli rodowych. Bez uwzględnienia wiedzy historycznej oraz właśnie wiedzy o zasadach emblematyki, metodologii jej badania istnieje ryzyko niewłaściwej lub powierzchownej interpretacji tekstu.

6. Adhortacja zamiast zakończenia

Celem artykułu nie był szczegółowy opis potencjału literaturoznawczego i kulturoznawczego w tekstach podlegających zwykle prymarnie analizie patologicznej, lecz przypomnienie o konieczności korzystania w badaniach tekstów teologicznych z dorobku nauk nieteologicznych. Ukazanie ogólnej perspektywy pomoże w przyszłych szczegółowych analizach dzieł jednostkowych pisarzy wczesnochrześcijańskich i późniejszych. *Novum* niniejszego artykułu stanowi wskazanie nowych metod genologicznych (rola *carmen natale*) i kulturoznawczych (antropologia generatywna) oraz ukazanie ich zastosowania wobec tekstów zarówno antycznych, jak i nowołacińskich. Ważnym wskazaniem pozostaje także funkcja społeczna takich badań. Teksty chrześcijańskiego antyku, tak jak i różnorodne utwory religijne stanowiące recepcję antyczną i tzw. literaturę nowołacińską w Europie, nie cieszą się jakąś szczególną popularnością społeczną. Są to teksty obecnie sporadycznie publikowane, a powinny być udostępniane czytelnikom, gdyż są ważne także dla polskiej nauki i kultury. Jeśli dodać do powyższego nieufność wobec

innych metodologii, jakie można obserwować wśród badaczy różnych dyscyplin, w tym patrologii, nauk historycznych czy literaturoznawstwa, pozostaje wrażenie prowadzonych wrywkowo i w izolacji badań dyscyplinowych, którymi trudno zainteresować nawet innych humanistów. Warto to zmienić, patrzeć z ciekawością i nadzieją na różne nowe ujęcia innych metodologii i jeszcze raz przemyśleć słowa, które Laurent Pernot, badając pojęcie sofistyki greckiej, sformułował na temat związków literatury chrześcijańskiej z pogańską:

Chciałbym poruszyć kwestię związków między tymi dwoma zjawiskami. Kwestia ta nie narzuca się sama przez się. Często w badaniach te dwie dziedziny są rozdzielane. Większość klasycznych dzieł na temat sofistyki zostawia na boku chrześcijaństwo, i odwrotnie – większość historii chrześcijaństwa nie przywołuje sofistyki. Moim zdaniem nie wolno pozostawać przy tym rozdzieleniu, przy tej wzajemnej ignorancji między tymi dwoma zjawiskami – zaobserwowanie ich wzajemnych relacji, z całą niezbędną ostrożnością oczywiście, może dać ciekawe efekty⁴⁷.

Bibliography

Sources

- Andreas Stredonius, *Fama Posthuma Virtutis et Honoris Episcoporum Wratislaviensium, Virtuti et Honori Reverendissimi ac Celsissimi Principis Domini, Domini Sebastiani Dei et S. Sedis Apostolicae gratia Episcopi Vratislaviensis, Sacrae caesareae Regiaeque Hungariae ac Bohemiae Majestatis Consilarii, & Supremi in utraque Silesia Capitaneatus Administratoris, cum Solenni ritu in Silesiae Antistitem consecraretur, Oblata A Caesareo Regioque Collegio Vratislaviensi Societatis Jesu, Vratislaviae 1665.*
- Ammianus Marcellinus, *Res Gestae*, tł. I. Lewandowski, Ammianus Marcellinus, *Dzieje rzymskie*, t. 1, Warszawa 2002.
- Ferrua A., *Epigrammata Damasiana*, Roma 1942.
- Epifaniusz z Salaminy. *Panarion. Herezje 1-33. Tekst grecki i polski*, tł. M. Gilski, opr. A. Baron, Kraków 2015.
- Filastrius Brixienis, *Diversarum hereseon liber*, ed. F. Heylen, CCL 9, Turnhout 1957, s. 217-324, tł. M. Szram, Filastriusz z Brescii (Filastrius Brixienis), *Księga różnych herezji*, opr. M. Szram, ŻMT 87, Kraków 2021.

⁴⁷ Pernot, *Druga sofistyka*, s. 29.

- Heuten G., *Julius Firmicus Maternus. De errore profanarum religionum. Traduction nouvelle avec texte et commentaire*, Travaux de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université Libre de Bruxelles 8, Bruxelles 1938, tł. B. Gaj, Iulius Firmicus Maternus, *Jak nieświadomi błędzą w wierze*, tł. B. Gaj, Warszawa 2014.
- Julius Firmicus Maternus, *Senator; Vom Irrtum der heidnischen Religionen, übertragen und arläutert*, übertragen und erläutert von Konrat Ziegler, Max Hueber, München 1953.
- Damasus I, *Damasus of Rome: The Epigraphic Poetry. Introduction, Texts, Translations, and Commentary*, ed. D. Trout, Oxford Early Christian Texts, Oxford 2015.
- Walenty z Warty, *Promptuaria pauperis concionatoris in laudem et gloriam omnipotentis Dei Pro utilitate peregrinorum in Clarum montem frater Valentinus Wartensis* (Rękopis w klocku I 9, Archiwum Jasnej Góry).
- Physiologos*, tł. K. Jażdżewska, *Fizjolog*, Warszawa 2003.

Studies

- Bednarz M., *Damazya*, w: *Muza łacińska. Antologia poezji wczesnochrześcijańskiej i średniowiecznej*, opr. M. Starowieyski, Wrocław 2007, s. 20-22.
- Braund S.M., *Latin Literature*, London – New York 2002.
- Budzanowska-Weglenda D., *Tykoniusz i jego reguły egzegezy biblijnej*, Warszawa 2016.
- Częsz B., *Metodologia patrologii – patrystyki*, „Studia Nauk Teologicznych PAN” 2 (2020) s. 63-70.
- Flower R., *Rhetoric and Religious Identity in Late Antiquity*, Oxford 2020.
- Gaj B., *Genethliakon. Pieśń ku czci życia*, Warszawa 2018.
- Gaj B., *Nietolerancja, „error” czy „hallucinatio” – nowe odczytanie łacińskiego dyskursu religijnego z IV w.*, „Roczniki Humanistyczne” 66/3 (2018) s. 65-78.
- Gaj B., *Styl łacińskich traktatów Firmikusa Maternusa i Filastra z Brescii (IV w. n.e.)*, „Stylistyka” 29 (2020) s. 411-423.
- Gaj B., *Time of heresy. Hearesis – error – hallucinatio. The Book of Various Religious Opinions of Philaster of Brescia*, Opole 2022.
- Gaj B., *Tradycje retoryczne na dawnym Śląsku (XVI-XVIII wiek)*, Katowice – Opole 2007.
- Gans E., *The Origin of Language*, Berkeley 1981.
- Generative Anthropology and Transdisciplinary Inquiry: Religion, Science, Language & Culture*, red. B. Gaj – M. Złocka-Dąbrowska Warszawa 2018.
- Groehl F., *De syntaxi Firmiciana*, Breslau 1918.
- Ilski K., Kotłowska A., *Nieetyczna kuropatwa. O niektórych źródłach Listu 40. Ambrożego z Mediolanu*, „Symbolae Philologorum Posnaniensium Graecae et Latinae” 33/1 (2023) s. 129-137.
- Komparatystyka dzisiaj*, t. 1: *Problemy teoretyczne*; t. 2: *Interpretacje*, red. E. Szczęśna – E. Kasperski, Warszawa 2010-2011.

- Mandziuk J., *Historia Kościoła katolickiego na Śląsku; czasy reformacji protestanckiej, reformy katolickiej i kontrreformacji 1520-1742*, t. 2, Warszawa 1995.
- Myszor W., *Między ortodoksją i herezją*, w: <https://teologiapolityczna.pl/ks-wincenty-myszor-miedzy-ortodoksja-i-herezja> (dostęp: 13.02.2024).
- Nowaszczuk J., *Przyczynek do dziejów obrazowania – Iubilaeus symbolicus dla nuncjusza Fabiusza Chigiego*, „Roczniki Humanistyczne” 71/3 (2023) s. 139-156.
- Pernot L., *Druga sofistyka. Stan badań i nowe perspektywy*, „Theologica Wratislaviensia” 1 (2006) s. 19-31.
- Rahn H., *Morphologie der Antiken Literatur; Eine Einführung*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft Darmstadt, Darmstadt 1969.
- Reutter U., *Damasus, Bischof von Rom (366-384). Leben und Werk*, Studien und Texte zu Antike und Christentum 55, Tübingen 2009.
- Sadowski W., *Litania i poezja. Na materiale literatury polskiej od XI do XXI wieku*, Warszawa 2011.
- Szlesiński I., *Charakterystyka językowo-stylistyczna prozy kaznodziejskiej XVII wieku*, Łódź 1978.
- Sztuka interpretacji w ostatnim półwieczu*, t. 3, red. H. Markiewicz – T. Walas, Kraków 2011.
- The Cambridge History of Classical Literature*, w: *Latin Literature*, t. 2, ed. E.J. Kenney – W.V. Clausen, Cambridge – New York – New Rochelle – Melbourne – Sydney 1982.
- Tian X., *From the Eastern Jin to the Early Tang (317-649)*, w: *The Cambridge History of Chinese Literature*, t. 1, red. Kang-i Sun Chang – S. Owen, Cambridge 2010, s. 189-285.
- Żurek A., *Synody wczesnochrześcijańskie*, w: *Synody Diecezji Tarnowskiej*, t. 7, red. A. Żurek – J. Soprych, Kraków 2017, s. 31-46.